

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

Journal of Sakarya University
Faculty of Theology

ISSN: 2146-9806

cilt: XVIII | sayı: 34 | yıl: Aralık 2016

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, hakemli bir dergidir.
Yılda iki sayı olarak yayımlanır. Yazıların bilimsel ve hukuki sorumluluğu
yazarlarına aittir.

Bu kitabın yayın hakları

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne aittir.

5846 ve 2936 sayılı fikir ve sanat eserleri yasası hükümleri gereğince
"Bu kitap hiçbir yöntemle çoğaltılamaz. Resim, şekil, şema, grafik ve
herhangi bir bölümü dekanlığın izni olmadan kopya edilemez."

Her hakkı Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne aittir.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ	JOURNAL OF SAKARYA UNIVERSITY FACULTY OF THEOLOGY
cilt: XVIII, sayı: 34, yıl: Aralık 2016	volume: XVIII, issue: 34, year: December 2016
ISSN: 2146-9806	
Bu dergi, ULAKBİM ve EBSCOHOST Research Database tarafından taranmaktadır.	
<p style="text-align: center;">Sahibi/Owner on behalf of Theology Faculty Prof. Dr. Ahmet BOSTANCI</p> <p style="text-align: center;">Editör/Editor in chief Doç. Dr. Erdiç AHATLI</p> <p style="text-align: center;">Editör Yardımcısı/Editorial Assistant Yrd. Doç. Dr. İhsan KAHVECİ</p> <p style="text-align: center;">Yazı Takip/Secretary Arş. Gör. Ravza AYDIN</p> <p style="text-align: center;">İç Tasarım/Design Arş. Gör. Betül ELMACI ve Yrd. Doç. Dr. Harun ABACI</p> <p style="text-align: center;">Web Sayfası Sorumlusu Arş. Gör. Yunus KAYMAZ</p> <p style="text-align: center;">Kapak M. Emin ALBAYRAK</p> <p style="text-align: center;">Baskı Yeri ve Tarihi/Publication Place and Date Sakarya 2016</p> <p style="text-align: center;">Baskı/Printing Sakarya Gelişim Ofset Tanıtım Matbaa Yayın Reklam Tic. ve San. Ltd. Şti. A. Menderes Cad. No: 22/A Yenice Adapazarı Tel: 0264 273 52 53 – Faks: 0264 281 73 00</p> <p style="text-align: center;">Yazışma Adresi/Corresponding Address Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 54040 Ozanlar Kampüsü Adapazarı/Sakarya Tel: +90 (264) 295 67 30 Faks: +90 (264) 295 67 36</p> <p style="text-align: center;">web sayfası / web page http://dergipark.ulakbim.gov.tr/sakaifd</p> <p style="text-align: center;">e- posta / e-mail: eahatli@sakarya.edu.tr</p>	<p style="text-align: center;">Yayın Kurulu / Editorial Board Doç. Dr. Kemal BATAK (Sakarya Üniversitesi) Doç. Dr. Süleyman KAYA (Sakarya Üniversitesi) Yrd. Doç. Dr. İhsan KAHVECİ (Sakarya Üniversitesi) Yrd. Doç. Dr. Kenan MERMER (Sakarya Üniversitesi) Yrd. Doç. Dr. M. Mücahid DÜNDAR (Sakarya Üniversitesi)</p> <p style="text-align: center;">Danışma Kurulu / Advisory Board Prof. Dr. Abdullah AYDINLI (Sakarya Üniversitesi) Prof. Dr. Ahmet YAMAN (Necmettin Erbakan Üniversitesi) Prof. Dr. Ali DURUSOY (Marmara Üniversitesi) Prof. Dr. Alim YILDIZ (Cumhuriyet Üniversitesi) Prof. Dr. Bilal KEMİKLİ (Uludağ Üniversitesi) Prof. Dr. Bülent UÇAR (Osnabrück Üniversitesi) Prof. Dr. Dilaver GÜRER (Selçuk Üniversitesi) Prof. Dr. Fuat AYDIN (Sakarya Üniversitesi) Prof. Dr. George TAYLOR (Pittsburgh School) Prof. Dr. İlhan KUTLUER (Marmara Üniversitesi) Prof. Dr. Levent ÖZTÜRK (Sakarya Üniversitesi) Prof. Dr. M. Saffet SARIKAYA (SDÜ) Prof. Dr. Muhammed AYDIN (Sakarya Üniversitesi) Prof. Dr. Murteza BEDİR (İstanbul Üniversitesi) Prof. Dr. Mustafa ÇİÇEKLER (Medeniyet Üniversitesi) Prof. Dr. Naser NİKOUBAKHT (Tarbiat Modares Üniv.) Prof. Dr. Oliver LEAMAN (Kentucky Üniversitesi) Prof. Dr. Osman AYDINLI (Ankara Üniversitesi) Prof. Dr. Ömer ÇELİK (Marmara Üniversitesi) Prof. Dr. Rahim ACAR (Marmara Üniversitesi) Prof. Dr. Ramazan MUSLU (İstanbul Üniversitesi) Prof. Dr. Suat CEBECİ (Sakarya Üniversitesi) Prof. Dr. Zekeriya GÜLER (İstanbul Üniversitesi) Doç. Dr. Abd-alraheem Al-SHAREEF (Ürdün Zerqa Üniv.) Doç. Dr. Muammer İSKENDER OĞLU (Sakarya Üniv.) Yrd. Doç. Dr. Ahmet Tahir DAYHAN (Dokuz Eylül Üniv.) Yrd. Doç. Dr. Mahmut SALİHOĞLU (İstanbul Üniversitesi)</p>
Sayı Hakemleri / Referee Board of this issue	
<p>Prof. Dr. Celal TÜNER (Ankara Üniversitesi) Prof. Dr. Dursun HAZER (Bilecik Şeyh Edebali Üniv.) Prof. Dr. George TAYLOR (Pittsburgh School) Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU (Sakarya Üniversitesi) Prof. Dr. Oliver LEAMAN (Kentucky Üniversitesi) Prof. Dr. Rahim ACAR (Marmara Üniversitesi) Doç. Dr. Ali ÖZTÜRK (İstanbul Üniversitesi) Doç. Dr. Aziz DOĞANAY (Marmara Üniversitesi) Doç. Dr. Hüseyin Yücel BAŞDEMİR (Y. Beyazıt Üniv.) Doç. Dr. Kasım KÜÇÜKALP (Uludağ Üniversitesi) Doç. Dr. Osman GÜMAN (Sakarya Üniversitesi) Yrd. Doç. Dr. Ahmet YILDIZ (Erciyes Üniversitesi) Yrd. Doç. Dr. Hasan MEYDAN (Bülent Ecevit Üniversitesi) Yrd. Doç. Dr. Mahmut ZENGİN (Sakarya Üniversitesi) Yrd. Doç. Dr. Sezay KÜÇÜK (Sakarya Üniversitesi) Yrd. Doç. Dr. Tamer YILDIRIM (Sakarya Üniversitesi)</p>	
Dergimizin yayım ve yazım ilkeleri 187-197 sayfaları arasında yer almaktadır.	

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Makaleler /Articles

Ernest Sosa'nın Erdem Epistemolojisi / Virtue Epistemology of Ernest Sosa
Doç. Dr. Kemal BATAK
1-29

Two Different Perspectives of MacIntyre on Hume: Revisiting Alasdair MacIntyre's Approach to David Hume's Moral Philosophy
Arş. Gör. Elif Nur Erkan BALCI
31-50

Paul F. Knitter'in Dinler Arası Diyalog Anlayışı / Interreligious Dialogue Understanding of Paul F. Knitter
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Şükrü ÖZKAN
51-71

Nahiv İlminde Kıyâsa Yöneltilen Bazı İtirazlar / Some Objections Directed Against the "Qiyâs" in the Nahw
Yrd. Doç. Dr. Yonis İNANÇ
73-91

Mihrişah Vâlide Sultan Su Bendi / Mihrişah Vâlide Sultan Water Bend
Yrd. Doç. Dr. Habibe KAZANCIOĞLU
93-123

İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Gözüyle Değer Öğretimini Gerçekleştiren Öğretmenlerde Olması Gereken Nitelikler (Nitel Bir Araştırma) / Qualitative Study about Qualities of Ideal Teacher Who Teaches Moral Values According to Religious Culture and Ethics
Yrd. Doç. Dr. Muhammed Esat ALTINTAŞ
125-142

Kitap Değerlendirmeleri/ Book Reviews

Michael Newman, çev. Hakan Gür, *Sosyalizm (Socialism)*
Yrd. Doç. Dr. Tamer YILDIRIM
143-147

Georg Wilhelm Friedrich Hegel, çev. Doğan Naci Kadıoğlu, *Din Felsefesi Dersleri*
Arş. Gör. Hüseyin AYDOĞAN
149-153

Prof. Dr. Ahmet Yılmaz, *İlâhiyât Fakülteleri İçin Açıklamalı Edebî Osmanlıca 1*
Arş. Gör. Ayşe PARLAKKILIÇ MUCAN
155-157

Ömer Mahir Alper ve Müstakim Arıcı (ed.), *Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: İstanbul'un Fethinden Süleymaniye Medreselerinin Kuruluşuna Kadar*
Ahmet Faruk YOLCU
159-164

Georgia Petridou, *Divine Epiphany in Greek Literature and Culture*
Şeyma KÖMÜRCÜOĞLU
165-169

Fred Feldman, çev. Ferit Burak Aydar, *Etik Nedir?*
Arş. Gör. Metin AYDIN
171-177

İrfan AYCAN ve M. Mahfuz SÖYLEMEZ, *İdeolojik Tarih Okumaları*
Feyza DOĞRUYOL
179-183

İndeks/Index
33-34. Sayılar
185-186

Yayım ve Yazım İlkeleri / Guidelines for Publication
187-197

NAHİV İLMİNDE KİYÂSA YÖNELTİLEN BAZI İTİRAZLAR*

Yonis İNANÇ**

Öz

Arap dilcileri, dil kurallarının tespit ve tahlil süreçlerinde başta istikrâ, semâ ve kıyâs olmak üzere çeşitli yöntemlere başvurmuşlardır. İlk dönem dilcilerinin kullandıkları bu yöntemler daha sonra gelen kimi dilciler tarafından eleştiri konusu olmuştur. Her biri kendi içinde eleştirilebilecek ve itiraz edilebilecek noktaları taşımakla birlikte bu itiraz ve eleştiriler daha çok kıyâs yöntemine yöneltilmiştir. Dilcilerin kıyâsa itiraz ettikleri ifade edildiğinde kıyâsa bir yöntem olarak karşı çıktıklarını vurgulamakla birlikte bu yöntemin nahiv ilminde kullanılmasına karşı çıktıklarının belirtilmesi yerinde olacaktır. Bu çalışmada dilcilerin kıyâs dışında kural tespit sürecinde başvurdukları yöntem ve delillerden kısaca söz edilecektir. Ancak daha çok nahiv ilminde kıyâsın bir yöntem olarak kullanılmasına karşı çıkış gerekçeleri ve bu itirazlara verilen cevaplar söz konusu edilecektir.

Anahtar kelimeler: Nahiv, Nahiv Usûlü, Kıyâs.

Some Objections Directed Against the “Qiyâs” in the Nahw

Abstract

Arab linguists apply to distinctive methods in the process of determination and analysis of language rules mainly such as istiqrâ, semâ' and qiyâs. These methods, which have been preferred by the first linguists, have been criticized by the later ones. Although these critiques have some points criticizable and opposable, they are principally directed towards the method of qiyâs. It is significant to stress that while the linguists are against qiyâs as a method in general, they also oppose to the practice of this method in the science of nahw. This study basically focuses on the grounds of opposition to the practice of qiyâs as a method in the science of nahw and on the answers to these objections. Moreover, the study aims to provide a brief exposition of the methods and proofs which have been applied by the linguists in the process of the determination of the rules besides qiyâs.

Key words: Nahw, Usûlu'n-nahw, Qiyâs.

Giriş

Nahiv ilmi genel kabule göre hicri birinci asrın ikinci yarısında teşekkül etmeye başlamış ve ikinci asrın sonlarına doğru teşekkül sürecini tamamlamıştır. Daha sonraki asırlar Nahiv ilminin derinlik ve genişlik kazandığı asırlar olmuştur. Arap dilcileri, insanların konuşmakta olduğu dilden, İslâm öncesi ve İslâmî döneme ait edebî ürünlerden, Kur'ân ayetlerinden, genel kurallara ulaşma ve bu kuralları gerekçelendirme süreçlerinde çeşitli yöntemleri kullanmışlar ve bir takım delillere başvurmuşlardır. Dilcilerin baş-

* Bu makale, “Teşekkül Sürecinde Nahiv-Kıraat İlişkisi” adlı doktora tezinin bir kısmının geliştirilmiş halidir.

** Yrd. Doç. Dr., Yonis İNANÇ, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı Öğretim Üyesi, (yunus.inanc@gmail.com; yunusinanc@kmu.edu.tr).

vurdıkları yöntemlerin en önemlilerinden biri de daha çok Fıkıh ilminde kullanılan kıyâs yöntemi olmuştur. Ancak kıyâsın nahivde müstakil bir yöntem olarak kullanılması kimileri tarafından doğru bulunmamıştır. Öte yandan kıyâsın nahivde kullanılmasını doğru bulmakla birlikte dilcilerin uygulama biçimini eleştiri konusu edenler de olmuştur. Bu çalışmada Nahiv ilminin yöntem ve delilleri arasında yer alan kıyâsa yöneltilen eleştiriler söz konusu edilecektir.

1. Nahiv İlminin Yöntem ve Delilleri

Nahiv ilminin teşekkül sürecinde dilciler, Arapların kullandığı dil kuralları üzerinde derinlemesine bir araştırma çabası içerisine girmişlerdir. Dile dair malzeme derlemek, farklı kullanımları duymak ve öğrenmek için yolculuklara çıkmışlar, gördükleri bedevilerden dinledikleri sözleri, şiirleri yazmışlar ve bunlar arasında kıyâslar yaparak bir takım kurallara ulaşmışlardır.¹ Bu süreçte var olan bütün kullanımlara, dilin bütün unsurlarına ulaşmak tabiatıyla mümkün olmamıştır. Bu nedenle dilciler, belirledikleri bir takım ölçüt ve yöntemler yardımıyla varmak istedikleri hedefe kısmen de olsa ulaşmışlardır. Kullanılan dilin kurallarının belli esaslar çerçevesinde ifade edilip sınırlarının çizilmesi ve bu sınırların geçerlilik ve gerekliliğinin muhatplara izah edilmesi dilcilerin kural tespit ve istidlal süreçlerinde geçtikleri birer merhale olmuştur. Dilciler, gerek dil malzemesinin derlenmesi, gerekse derlenen bu malzemelerden sonuca ulaşma sürecinde ve ulaşılan sonucu izah ve ispata muhtaç oldukları durumlarda -aralarında önemli sayılmayacak farklılıklar içermekle birlikte- ortak bir yol ve yöntem izlemişlerdir.

Nahiv usûlü ve nahiv tarihi ile ilgili eserlerde nahivcilerin gerek kural tespiti ve gerekse tespit ettikleri kuralları delillendirme süreçlerinde başvurdukları kaynaklara ve kullandıkları yöntemlere genişçe yer verilmiştir. Bunların başlıcaları nakil/semâ², kıyâs, icmâ ve istishâbu'l-hâldir.³ Zikredilen

- 1 Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. İsmail Zeccâcî, *Mecâlisu'l-ulemâ* (thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Kuveyt: Matbaat'u-Hukûmet'i-Kuveyt, 1984, s. 266-268; Cemâlüddîn Ali b. Yusuf Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât alâ enbâhi'n-nuhât* (thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim), Kahire: Dâru'l-fikr el-arabî, Beyrut: Müessesetu'l-kütübî's-sekâfiyye, 1986, II, 258; Mehmet Şirin Çıkar, *Kıyâs Bir Nahiv Usûl İlmi Kaynağı*, Van: Ahenk Yayınları, 2007, s. 40.
- 2 Dili konuşandan doğrudan alıp nakletmek semâ', dili konuşandan dolaylı yoldan alıp nakletmek ise nakil olarak nitelenmiştir. Bkz. Ali Ebû'l-Mekârim, *Usûlü't-tefkîr'n-nahvî*, Kahire: Dâr'u-ğarîb, 2007, s. 33 vd. Süyûfî semâ' kavramını, İbnü'l-Enbârî ise nakil kavramını kullanılmıştır. Mahmud Ahmed Nahle, *Usûlu'n-nahvi'l-Arabî*, Beyrut: Dâru'l-ulûmi'l-arabiyye, 1987, s. 31.
- 3 Afâf Hasânîn, *Fî edilleti'n-nahv*, Kahire: Mektebetu'l-akademiyye, 1996, s. 11.

deliller, kimi zaman kural tespit sürecinde bir kaynak, kimi zaman da bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Nakil/semâ' yoluyla bir kurala ulaşıldığında nakil/semâ', bir kural tespit yöntemi iken bu kuralın gerekçelendirilmesi sürecinde başvurulduğunda ise bir kaynak olmuştur. Burada öncelikle dilcilerin başvurdukları kaynak ve yöntemlerden ve bunlar arasında bir önem sırası olup olmadığından kısaca söz edip konumuzla doğrudan ilgili olan kıyâs maddesi üzerinde yoğunlaşacağız. Bu çalışmanın temel konusu olan ve nahvin delillerinin asıl unsurlarından biri olan kıyâsın, nahivcilerin yöntem ve delilleri arasında nerede durduğunu görmek için nahiv usûlüne dair yazılan eserlere başvurmak durumundayız.

Araştırmaya konu olan mesele büyüdükçe o meselenin bütün unsurlarını bir arada tutmak ve birlikte değerlendirmek zorlaşmış, meselenin derinliği ve kapsamı genişledikçe araştırmada amaçlanan hedefe ulaşmak için uygulanacak yöntemler ve kullanılacak kaynaklar da çeşitlenmiştir. Dil de çalışma alanı oldukça geniş alanlardan biri olduğundan hüküm vermek ve neticeye varmak için farklı yöntemler izlenmesi zaruri olmuştur. Bu çerçevede sosyal bilimlerin çoğunlukla başvurduğu istikrâ yöntemi dilcilerin başvurduğu yöntemlerin başında gelmiştir. İstikrâ, "tikelden (cüz'î) tümele (külli), özelden genele, tek tek olguların bilgisinden bu olguların bütünü kuşatan kanunların bilgisine götüren zihinsel işlem için kullanılan bir terimdir."⁴ Gazzâlî'ye (ö.505/1111) göre istikrâ bir külli mana altında yer alan pek çok cüz'î manayı derinlemesine inceleyip onlarda bir hükme vardıktan sonra bu hükmü baştaki külli manaya vermektir.⁵ Bütünün parçaları bütün hakkında bir öz taşıdığından bir bütün hakkında hükme varmak için parçayı incelemek ve parçadan bütüne ulaşmak mümkündür. Ancak burada şu nokta önemlidir: Araştırmayı yapacak ilim ehlinin, bütün hakkında bilgi elde etmek için uygun veri ve malzemelere ulaşması gerekir. Aynı durumu dilciler için düşündüğümüzde Arapça için gerekli olan kural ve kaidelere ulaşmak isteyen dilciler dilin bütünü hakkında fikir sahibi olmak ve bir yargıya varmak için kendilerince belli noktalar belirlemişlerdir.⁶ Kimi kaynakları muteber görürken kimilerine itibar etmemişlerdir. Sözelimi nakil/semâ' için belli kriterler belirlemişler ve belirledikleri kriterlere uymayan dilsel malzemeleri kural tespit sürecinin dışında tutmuşlardır.⁷

4 Abdülkuddüs Bingöl, "İstikrâ", *DİA*, İstanbul: 2001, XXIII, 358.

5 Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm* (thk. Süleyman Dünya), Mısır: Dâru'l-maârif, 1961, s. 160.

6 Hasan Hamîs el-Mîlh, *et-Tefkîru'l-ilmî fi'n-nahvi'l-Arabî*, Ammân: Dâru's-şurûk, 2002, s. 21.

7 Nahle, *Usûlu'n-nahv*, s. 57 vd.; Abduh Râcihî, *en-Nahvu'l-arabî ve'd-dersu'l-hadîs: bahsun fi'l-menhec*, Beyrut: Dâru'n-nahdati'l-arabiyye, 1979, s. 48-53; Abduh

Nahivcilerin istikrâ dışında kullandıkları diğer yöntem ve delillere gelince bunlar nakil/semâ', kıyâs, icmâ ve istishâbdır. Ebû'l-Feth Osmân b. Cinnî (ö. 392/1002) bunların ilk üçüne yer verirken Ebû'l-Berekât Kemâlüddîn el-Enbârî (ö. 577/1181) icmâ dışındaki diğer delillere yer vermiştir. Hepsini birlikte ele aldığımızda genel olarak bu dört delilin kaynaklarda yer aldığını ve dilciler tarafından çokça kullanıldığını görürüz. İbnü'l-Enbârî'ye göre bu sıralama aynı zamanda bir öncelik sıralamasına işaret etmektedir. Bir başka ifadeyle bir kaynak ve yönteme başvurmak gerektiğinde yukarıda zikredilen sıraya göre önce nakle, ardından kıyâsa ve daha sonra icmâ ve istishâba başvurulmalıdır.⁸ Bu delilleri akli ve nakli deliller olmak üzere ikiye ayırdığımızda söz gelimi nakil/semâ' deliline daha çok rivayet ve naklin hâkim olduğunu, kıyâsa ise akıl ve muhakemenin, zihin etkinliklerinin hâkim olduğunu söyleyebiliriz.⁹

Bu deliller üzerinde kısaca durmak gerekirse nakilden kastedilen, kati delil ifade eden Kur'ân, hadîs-i şerif, şiir ve nesir olmak üzere Araplardan nakledilen sözlerdir. Kur'ân-ı Kerîm'in diğer konularda olduğu gibi dile dair meselelerde de kaynak olduğu konusunda bir ihtilaf yoktur. Âlimler, Kur'ân metninin en fasih, en açık, en doğru, en belîğ ve tahriften en uzak metin olduğu konusunda icmâ etmişlerdir.¹⁰ Hadîs-i şerîflere gelince hüccet ve kaynaklık konusunda hadîs-i şerîflerin ilk etapta Kur'ân'dan hemen sonra gelen kaynaklardan olması gerektiği akla gelse de dilde istişhad için kaynaklığı konusunda aynı şeyi söylemek mümkün değildir. En azından ilk dönemde dilciler Hz. Peygamber'den (a.s) nakledilen sözler konusunda çekingen bir tavır sergilemişler ve bu tavırlarının gerekçesine dair açık bir izah sunmamışlardır. Ancak daha sonraki değerlendirmelere bakıldığında ilk dönem dilcilerinin önemli bir dilsel veri birikimi ile karşı karşıya kaldıkları ve bu birikim ile yetindikleri, kısmen de olsa şüphe duydukları kaynaklara yaklaşmadıkları belirtilmiştir. Hadîs-i şerîflerin dildeki kaynaklığı konusunda kuşku ile yaklaşılmasına gerekçe olarak hadîs-i şerîflerin genelde Hz.

Râcihî, *el-Lehecâtu'l-arabiyye fi'l-kırââtî'l-Kur'âniyye*, İskenderiye: Dâru'l-ma'rife el-câmiyye, 1996, s. 86.

- 8 Ebû'l-Berekât Abdurrahman İbnü'l-Enbârî, *Lumau'l-edille fi usûli'n-nahv* (thk. Saîd el-Afgânî), Dımaşk: Matbaatu'l-câmiati's-Sûriye, 1957, s. 81; Hasânîn, *Fî edilleti'n-nahv*, s. 11.
- 9 Ebû'l-Mekârim, *Usûl*, s. 46; Nahle, *Usûlu'n-nahv*, s. 26.
- 10 Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-İktirâh fi ilmi usûli'n-nahv*, yy., Dâru'l-ma'rifeti'l-câmiyye, 2006, s. 74; Saîd Afgânî, *Fî usûli'n-nahv*, Dımaşk: Müdüriyyetu'l-kutub ve'l-matbûâtî'l-câmiyye, 1994, s. 28; Nahle, *Usûlu'n-nahv*, s. 33; Muhammed Hayr Hulvânî, *Usûlü'n-nahvi'l-Arabî*, Rabat: en-Nâşir el-Atlasî, 1983, s. 32; Hasânîn, *Fî edilleti'n-nahv*, s. 15; Ebû'l-Mekârim, *Usûl*, s. 46; Fuâd Hannâ Terzî, *Fî usûli'l-luga ve'n-nahv*, Beyrut: Dâru'l-kütüb, 1969, s. 79.

Peygamber'in (a.s) ağzından çıktığı gibi harfiyyen nakledilmeyip manen rivayet edilmesi gösterilmiştir.¹¹

Nakli delillerin üçüncüsü ise Araplardan nakledilen şiir ve nesir türündeki edebî ürünlerdir. İstîşhad için itibar edilen "Arap kelamı"ndan; Araplardan İslâm öncesi döneme ait olarak nakledilen dilsel veriler ile İslâm sonrası dönemin lahnin yayıldığı ve dilin bozulduğu döneme kadarki sürecini kapsayan zaman dilimi içinden nakledilen dilsel malzemeler kastedilmiştir. Bu da dilcilerin cahiliye dönemi ile hicri ikinci asrın sonlarına kadar olan dönem arasında yer alan sürece ait dilsel verileri esas aldıklarını göstermektedir.¹² Dilciler hüküm ve kaide istinbat etmek üzere dile ait kullanımları derlemeye başladıklarında kendilerini belli bir çerçeve ile sınırlandırmışlardır. Bu da dili yabancı unsurların karışma ihtimali bulunmayan asli kaynağından almak olmuştur. Bunu sağlayabilmek için de zaman ve mekân sınırlamasına başvurmak zorunda kalmışlardır. Mekâna yönelik sınırlandırmalarının çerçevesini şu şekilde çizmek mümkündür: Dilcilerin birinci kaynağı bedeviler, ikinci kaynağı şehirlerde yaşayan fasih Araplar olmuştur. Ya çöllerde yaşayan bedevilerin yanına gitmek veya çöllerden gelen bedevilerle görüşüp konuşmak suretiyle malzeme derlemişler; ya da şehirlerde yaşayan ve Arap olmayanlarla karışma ihtimali bulunmayan fasih şehirlilerden bilgi toplamışlardır. Ancak bu derleme süreci de rasgele olmamış, hangi kabilenin kullanımlarının dikkate alınacağı, hangilerinin dikkate alınmayacağı kararlaştırılmıştır.¹³

Nahvin yöntem ve kaynaklarından olan kıyâs üzerinde daha sonra ayrıntılı olarak durulacaktır. Bu sebeple kıyâsı paranteze alarak nahvin diğer yöntem ve delillerine kısaca yer verelim. Nahivde çokça başvurulan bir diğer kaynak icmâdır. İcmâdan kastedilen de Basra ve Kûfe şehirlerinin icmâsıdır.¹⁴ Ancak iki şehrin icmâsının hüccet olması için muteber nasrlara ve bu nasrlara kıyâs yapmak suretiyle elde edilen kurallara aykırı olmaması şarttır.¹⁵ Yukarıda deliller arasında bir öncelik sıralaması olduğundan bahsedilmişti. Burada söz konusu sıralama yine karşımıza çıkmıştır. Zira deliller

11 Süyûtî, *el-İktirâh*, s. 89 vd.; Afgânî, *Fî usûli'n-nahv*, s. 46 vd.; Ebû'l-Mekârim, *Usûl*, s. 47, 48; Nahle, *Usûlu'n-nahv*, s. 47 vd.; Hulvânî, *Usûlü'n-nahvi'l-Arabî*, s. 49; Hasânî, *Fî edilleti'n-nahv*, s. 72 vd.; Terzî, *Fî usûli'l-luga ve'n-nahv*, s. 80.

12 Temmâm Hassân, *el-Ussûl*, Kahire: Âlemu'l-kütüb, 2000, s. 88, 89.

13 Süyûtî, *el-İktirâh*, s. 100 vd.; Nahle, *Usûlu'n-nahv*, s. 57 vd.; Ebû'l-Mekârim, *Usûl*, s. 36 vd.; Terzî, *Fî usûli'l-luga ve'n-nahv*, s. 80, 81;

14 Ebû'l-Feth Osman İbn Cinnî, *el-Hasâis* (thk. Muhammed Ali Neccâr), Kahire: Mektebetu'l-ilmîyye, 1952, I, 189; Süyûtî, *el-İktirâh*, s. 187; Nahle, *Usûlu'n-nahv*, s. 77 vd.

15 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I, 189.

arasında bir çelişki söz konusu olduğunda öncelik nakle, ardından kıyâsa, daha sonra icmâ ve istishâba verilmiştir. İcmâ, kendisinden önceki delillerden olan nakil ve kıyâsa ters düşmediği sürece muteber görülmüştür. Her ne kadar nahvin başvurduğu kaynaklardan biri olsa da nispeten zayıf adedilmiş, nahivcilerin dahi kimi zaman dışına çıktıkları, çerçevesini aştıkları bir alan olmuştur.¹⁶ Fâilin merfû', mef'ulün mansûb olduğu, mecrûrluğun isimlere has olduğu ve fiillerin asla mecrûr olmayacağı gibi konular dilcilerin üzerinde icmâ ettikleri meselelerden bazılarıdır.¹⁷

Bu delillerin bir diğeri ve sonuncusu ise istishâbdır. İstishâb, daha çok İbnü'l-Enbârî'nin dikkate aldığı yöntemlerden biridir. "Bir lafzın asıl itibarıyla bulunması gereken halden çıkmasını gerektirecek nakli delil bulunmadığı durumlarda aslının gerektirdiği hal üzere kalması" olarak tarif edilmiştir. Mebnîliği gerektirecek bir durum ortaya çıkana kadar isimlerde aslanan mu'rabluk, mu'rablığını gerektirecek bir durum ortaya çıkana kadar da fiillerde aslanan mebnîliktir. İbnü'l-Enbârî, istishâb delilinin en zayıf delil olduğunu belirtmiş, başka bir delilin bulunması halinde istishâba tutunmanın doğru olmayacağını ifade etmiştir.¹⁸ Yine emir fiilinin mebnîliği ile ilgili olarak söylenenler bu çerçevede ele alınmıştır. Fiillerde aslolanın mebnîlik olduğu, mu'rab olanlarının isimlere benzediği için mu'rab olduğu, emir fiilinin isme benzediğine dair bir delil bulunmadığı ve bu sebeple aslı olan mebnîlik üzere kaldığı belirtilmiştir.¹⁹

2. Nahiv İlminde Kıyâs

Buraya kadar, nahivdeki kıyâs dışında kullanılan delil ve yöntemlerden kısaca söz edilmiştir. Şimdi ise önce kıyâs hakkında kısaca bilgi verilecek, kıyâsın kullanımına dair örneklere yer verilecek ve ardından kıyâsa yöneltilen itirazlara ve bu itirazlara verilen cevaplara değinilecektir.

Kıyâs, lügat manasıyla ölçmek, bir şeyi ölçüp takdir etmek demektir.²⁰ İstilah olarak ise birincinin doğruluğunun ikincinin doğruluğunu; birincinin yanlışlığının ikincinin yanlışlığını gerektireceği şekilde birinci öge ile ikinci

16 Hulvânî, *Usûlü'n-nahvi'l-Arabî*, s. 128;

17 Benzer örnekleri için bkz. Ebû'l-Berekât Abdurrahman İbnü'l-Enbârî, *el-İnsâf fi mesâilil'l-hulâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2002, s. 388, 421, 478; Hassân, *el-Usûl*, s. 42, 43; Nahle, *Usûlu'n-nahv*, s. 81-86.

18 İbnü'l-Enbârî, *el-Luma'*, s. 141.

19 Hasânîn, *Fî edilleti'n-nahv*, s. 229.

20 Ebû'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mukerrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut: Dâru sâdir, 1300, VI, 187.

ögeyi bir arada değerlendirmek, birleştirmek demektir.²¹ İbnü'l-Enbârî kıyâsla ilgili birden çok tarife yer vermiştir. "Aslın hükmünü fer'e uygulamak" şeklinde tarif ettiği gibi aralarındaki illet birliği sebebiyle "fer'i asla hamletmek ve aslın hükmünü fer'e uygulamak" şeklinde de tarif etmiştir.²² Kıyâs, bir yönüyle hüküm çıkarmayı bir yönüyle de var olan hükmü tashih etmeyi, gerekçelendirmeyi amaçlayan zihni istidlâl yöntemlerinden biridir.²³ Kıyâs, araştırmacının dil ile ilgili hüküm çıkarmak üzere başvurduğu tabii bir yol olup bilmediği şeyleri bildiklerine, duymadığı şeyleri duyduklarına hamletmektir.²⁴ Nahiv ilminde kuralların tespit edilmesi ve tespit edilen kuralların istidlali süreçlerinde en çok başvurulan yöntemlerden biri kıyâstır. Kisâî, nahvin bütünüyle kıyâstan ibaret olduğunu belirtmiştir.²⁵ Hatta nahvin tanımlarına yer verilirken; "Nahiv, Arapların sözlerinden istikrâ yoluyla çıkarılmış kıyâsların ilmidir." denmiştir.²⁶ Kıyâs, dilin işlevselliğini artıran bir düşünme biçimi olarak görülmüş, kişinin daha önce duymadığı binlerce kelime ve cümleyi lügat kitaplarına, kaynaklara başvurmaksızın kullanmasına imkân sağlayan bir araç sayılmıştır.²⁷

Süyûtî, kıyâsı nahiv meselelerinde en çok dayanılıp güvenilen bir yöntem olarak nitelemiştir.²⁸ İbn Cinnî'ye göre kıyâsın bu derece etkin ve güçlü bir delil/yöntem olmasının sebebi nahivcilerin Arap kelimelerine kıyâs edilen her şeyin Arap kelimelerinden sayılacağı yönündeki inançlarıdır.²⁹ Ancak bu durum yukarıda da ifade edildiği üzere kıyâsa sınırsız bir alan açmamaktadır. Zira söz gelimi nakle dayalı hüküm ile kıyâsa dayalı hüküm çeliştiğinde naklin öncelikli olduğu görülmektedir.³⁰ Yine bir şey kullanım bakımından

21 Ebû'l-Hasen Ali b. İsa b. Ali Rummânî, "el-Hudûd fi'n-nahvi li Ali b. İsa er-Rummânî", *el-Mevrid* (thk. Betül Kasım Nasır), sy. 1, Irak: 1995, s. 37.

22 İbnü'l-Enbârî, *el-Luma'*, s. 93.

23 Hulvânî, *Usûlü'n-nahvi'l-Arabî*, s. 89, 90.

24 Mehdî Mahzûmî, *Fî'n-nahvi'l-Arabî nakd ve tevcih*, Beyrut: Dâru'r-râid el-Arabî, 1986, s. 20; Terzî, *Fî usûlü'l-luga ve'n-nahv*, s. 79.

25 Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât*, II, 267; Celâlüddîn es-Süyûtî, *Buğyetu'l-vuât fi tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât* (thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim), Beyrut: Dâru'l-fikr, 1979, II, 164.

26 Süyûtî, *el-İktirâh*, s. 203, 204.

27 Abdussabûr Şâhîn, "Muşkilâtü'l-kıyâs fi'l-lugati'l-Arabiyye", *Âlemu'l-fikr*, sy. 3, Kuveyt: 1970, s. 185, 186; Muhammed el-Hıdır Hüseyin, *Dirâsât fi'l-Arabiyyeti ve târihuhâ*, Dimaşk: el-Mektebu'l-İslâmî, Mektebetu Dari'l-feth, 1960, s. 25.

28 Süyûtî, *el-İktirâh*, s. 203.

29 Ebû'l-Feth Osman İbn Cinnî, *el-Munsif şerhu kitâbi't-Tasrîf* (thk. Abdullah Emin İbrahim Mustafa), Kahire: İdâratü'l hayâti't-türâsi'l-kadîme, 1954, I, 180; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I, 114.

30 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I, 116.

şaz; ancak kıyâs bakımından kuvvetli olursa kullanımı yaygın olanın dikka- te alınması evlâdır. Görüldüğü üzere bu tür bir durumda kullanımın kıyâs bakımından tutarlılığı, sağlamlığı değil kullanımın yaygınlığı esas alınmıştır. Fasih Arapların dahi kıyâs bakımından daha kuvvetli olan kullanımları değil de başka kullanımları tercih ettikleri belirtilmiştir.³¹ Öte yandan Ebû Ali el-Fârisî'den (ö. 377/987) nakledilen "Rivayet (nakil/semâ') babından elli meselede hata etmek kıyâs babından bir meselede hata etmekten daha iyidir."³² sözü, meseleye farklı bir bakış olduğunu göstermektedir. Buradan, rivayet ve nakil temelinden hareketle ulaşılan sonuçlarda hata yapma ihtimalinin hoş görüldüğü, kıyâsa dayalı sonuçlarda yanlış yapma ihtimalinin ise hoş görülmediği anlaşılabilir. Ayrıca rivayet ve nakil esaslı sonuçların yanlışlığı ihtimalinin kıyâs temelli sonuçların yanlışlığı ihtimalinden daha fazla olduğu şeklinde bir sonuca da varılabilir.

Yukarıda zikredilen tanımlardan kıyâsta dört rükün/öge bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunlar asıl, fer', illet ve aslın hükmüdür. Nâibu'l-fâilin fâile kıyâs edilerek merfû' kılınması örneğinden hareketle fâil asıl, nâibu'l-fâil fer', aralarındaki ortak noktaya işaret eden illet isnat, hüküm de merfû'luktur.³³ Bu örnekten yola çıkarak kıyâsın unsurlarına bakılacak olursa Araplar nezdinde kıyâsın ilk rüknü olan asıl, sözleriyle ihticac edilen Araplardan nakledilen dilsel malzemelerdir. Hüküm bina etmek için bu malzemenin semâ' veya rivayet yoluyla nakledilmesi ya da yazılı veya sözlü olarak nakledilmesi durumu değiştirmez.³⁴ Muzâri fiilin irabının ism-i fâilin irabına kıyâs edilmesi, (ما)'nın amelinin (ليس)'nin ameline hamledilmesi, fiillerin cezm edilmesinin isimlerin cer edilmesine hamledilmesi, nâibu'l-fâilin merfû'lüğünün fâilin merfû'lüğüne hamledilmesi ve isimlerin mebnîliğinin harflerin mebnîliğine hamledilmesi kıyâs örneklerindedir.³⁵

Kıyâs kelimesinin nahiv ilmi ile irtibatlı olarak ilk kullanımına Abdullah b. Ebî İshâk el-Hadramî (ö. 117/735) hakkında söylenen; "O, nahvi ilk olarak enine boyuna araştıran, kıyâsı ve illetleri alabildiğine çoğaltan kimsedir." sözünde rastlamak mümkündür.³⁶ Nahvin teşekkül sürecinde kıyâs tabii bir

31 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I, 124 vd.

32 Şihâbuddîn Ebû Abdullah Yâkut b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb* (thk. İhsân Abbâs), Beyrut: Daru'l-garbi'l-İslâmî, 1993, II, 819.

33 İbnü'l-Enbârî, *el-Luma'*, s. 93.

34 Saîd Câsim Zübeydî, *el-Kıyâs fi'n-nahvi'l-Arabî: neş'etuhu ve tatavvuruhu*, Amman: Dâru'ş-şurûk, 1997, s. 20.

35 Zübeydî, *el-Kıyâs fi'n-nahvi'l-Arabî*, s. 25.

36 Muhammed b. Sellâm el-Cumahî, *Tabakâtu fuhûli's-şuarâ* (thk. Mahmud Muhammed Şakir), Kahire: Matbaatu'l-medeni, tsz., s. 14.

unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Dilciler karşılaştıkları yeni durumları daha önceden sahip oldukları birikimlerine başvurarak izah etmeye girişmişler; bir bakıma yeni durumları eski durumlarla izah etmeye çalışmışlardır. Bu tabii bir süreç olarak devam etmiştir. Ancak daha sonra nahiv meselelerinin enine boyuna incelenip araştırılmasının, farazi unsurların devreye sokulmasının ardından hem nahiv ilmi hem de nahiv ilminin kullandığı yöntem ve deliller çeşitlenip gelişmiştir. Bir süre sonra söz gelimi kıyâs, nahiv araştırmalarında asıl unsur haline gelmiş, nahvin temeli kıyâs olmuştur. Halîl b. Ahmed (ö. 175/791) ve Sîbeveyh (ö. 180/796) gibi dilciler eliyle kıyâs sistematik bir şekilde nahiv ilminin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir.³⁷

3. Nahivdeki Kıyâsa Yöneltilen İtirazlar ve Bunlara Verilen Cevaplar

Nahivciler tarafından kural tespit sürecinde ve tespit edilen kuralları savunma, delil ve gerekçelerini izah etme sürecinde en çok başvurulan yöntemlerden biri olan kıyâsa hem başlı başına bir yöntem olarak temelden itiraz edilmiş hem de bu yöntemin uygulanış biçimine karşı çıkmış, kıyâsın bazı uygulama biçimleri eleştiri konusu olmuştur. Zira nahivciler, çoğu konuda olduğu gibi kıyâs konusunda da farklı yaklaşımlar içine girmişlerdir. Bazıları esnek bir yol izleyerek kıyâsa kaynak olarak görülen alanı geniş tutmuş, bazıları da katı bir yol izleyerek sadece yaygın ve çok kullanılan dil verilerini kıyâsa kaynak olarak görmüşlerdir. Bu iki tavırdan ilki Kûfe, ikincisi ise Basra ekolünün ayırt edici özelliklerinden sayılmıştır.³⁸

Burada şu noktaya da temas edilmesi gerektiği kanaatindeyiz: Nahvin usûl, yöntem ve kaynaklarına yönelik eleştiriler sadece kıyâs üzerinde yoğunlaşmamış, bilakis diğer yöntem ve delillere de uzanmıştır. Söz gelimi nakil de eleştirilerden nasibini almıştır. Naklin amaca ne denli doğru ve kısa yoldan ulaştırdığı tartışma konusu olmuş ve bu yöntemin harici tesirlerin etkisine çok açık olduğu belirtilmiştir. Zira nakilde insan unsurunun çok

Buradaki kıyâsın nahiv kaidesine sınımsız tutunmak manasına geldiği, nahiv kavramları ile ilgili çoğu noktada olduğu gibi burada da kıyâsın sade bir manada kullanıldığı, ıstılahi bir anlam içermediği düşünülebilir. Kıyâs, nahiv ilmi ile ilgili olarak erken dönemlerle irtibatlı bir şekilde ele alınırken bu noktanın dikkate alınması gerektiği unutulmamalıdır. Zira bilinmektedir ki nahiv ilmi pek çok aşamalardan geçmiştir. Başlangıçta sahip olduğu sade ve basit yapısı aşama aşımaya değişime uğramış, gittikçe karmaşık ve derin bir yapıya bürünmüştür. Bunda nahiv ilminin gelişmesinin yanında kullanılan yöntemlerin ve etkileşim içinde bulunduğu diğer ilimlerin de tesiri olmuştur.

37 Zübeydî, *el-Kıyâs fi'n-nahvi'l-Arabî*, s. 18-20, 163; Hulvânî, *Usûlü'n-nahvi'l-Arabî*, s. 89, 90.

38 Mahzûmî, *Nakd ve tevcih*, s. 21, 22; Zübeydî, *el-Kıyâs fi'n-nahvi'l-Arabî*, s. 161, 162.

etkin olmasından dolayı nakil, değişkenlerden etkilenmeye müsaittir. Sesle ilgili özellikler, konuşanın konuşma tarzı, dinleyenin kulak hassasiyeti ve duyduğunu doğru anlama kabiliyeti gibi hususlar bu sözünü ettiğimiz değişkenlerdendir. Bu değişkenlerin bazılarında meydana gelecek aksaklıkların sonucu etkileyeceği ve kimi zaman yanlış sonuçlara götüreceği muhakkaktır. Nitekim {ألم نشرح لك صدرك} ayetinde geçen (نشرح) kelimesinin Ebû Ca'fer el-Mansûr'a (ö. 158/775) nispet edilen fethalı okunuşu kimileri tarafından cizm edatlarından olan (لم)'in nasb etmesinin de caiz olduğu şeklinde değerlendirilmiştir.³⁹ Ancak bu durum çoğunluk tarafından mümkün görülmemiş, buna (ح) harfini abartılı bir şekilde telaffuz eden Ebû Cafer el-Mansûr'u dinleyenlerin söz konusu kelimeyi fethalı okuduğunu zannetmelerinin yol açtığı belirtilmiştir.⁴⁰ Görüldüğü üzere rivayet esasına dayanan nakil/semâ' yönteminin insan unsurundan etkilenen değişkenleri kimi zaman sonuca tesir edecek düzeyde olmuştur.

Kıyâsa yöneltilen itirazlara gelince bunları iki başlık altında toplamak mümkündür. İlkinde yukarıda da ifade edildiği üzere kıyâsı baştan kabul etmeyen, kıyâsın bir yöntem olarak nahivde kullanılmasını doğru bulmayan yaklaşım ele alınabilir. İkincisinde ise kıyâsın nahivde uygulanmasını doğru bulmakla birlikte uygulandığı sorunlara dikkat çeken ve bu noktadaki eksikliklerin yol açtığı sorunlar üzerinde yoğunlaşan yaklaşım zikredilebilir.

3.1. Kıyâsa Bir Yöntem Olarak Karşı Çıkma Tavrı

İbnü'l-Enbârî, her ne kadar kıyâsı inkâr etmenin mümkün olmadığını, kıyâsı inkâr edenin nahvi de inkâr ettiğini belirtse de kıyâsın ilkesel olarak reddilmesi tavrı erken dönemlere kadar uzanmaktadır. İbnü'l-Enbârî, nahvin bütünüyle kıyâs olduğundan hareketle kıyâsı savunmayı nahvi savunmakla eş değer görüp kıyâsın gerekliliğini nahvin gerekliliği ile izah etmeye çalışmıştır. Kıyâsı inkâr edip de nahvin kıyâsı değil kullanım ve nakille sabit olduğunu söyleyen kıyâs karşıtlarına bunun geçersiz bir iddia olduğunu söylemiştir. Zira bir kimse "كتب زيد" dediğinde burada geçen yazma fiilinin, ister Arap ister acem olsun kendisinde yazma kabiliyeti bulunan herkese isnat edilebileceğini ve bu isnadın da ancak kıyâsı mümkün olacağını belirtmiştir. İbnü'l-Enbârî'ye göre bir sayı altında toplanması ve sınırlarının çizilmesi mümkün olmayan durumların nakille tespit edilmesi mümkün

39 Ebû Muhammed Abdullah Cemâlüddîn İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb an kutubi'l-eârib* (thk. Abdüllatif Muhammed el-Hatîb), Kuveyt: Silsiletu't-turâsiyye, 2000, I, 306; Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi' fi şerhi Cem't'l-cevâmi'* (thk. Ahmed Şemsüddîn), Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1998, II, 447.

40 Ebû'l-Mekârim, *Usûl*, s. 34 vd.

değildir. Kıyâsın dilde mümkün olmadığı doğrudur, ancak dilin kurallarında mümkün olmadığı geçersiz bir iddiadır.⁴¹

Kıyâs konusu nahiv ilminin temel meselelerine itirazlarıyla bilinen İbn Madâ'nın (ö. 592/1196) nahiv ilminde problem olarak gördüğü noktalardan biri olmuştur. İbn Madâ, kıyâsın nahivden ilga edilmesi gerektiğini belirtmiştir. O, bilge bir millet olan Arapların aslın hükmü fer' de olmadığı halde bir şeyi başka bir şeye nasıl benzettiğini ve onun hükmünü diğerine nasıl verdiğini sorgulamış, nahivcilerden biri bunu yapsa bile bu durumun dikkate alınmayacağını ve kabul edilmeyeceğini ifade etmiştir. Ona göre Araplar aslın hükmü fer' de olmadığı müddetçe bir şeyi başka bir şeyin üzerine kıyâs edip birinin hükmünü diğerine vermezler.⁴² Söz gelimi isimlerin mu'rab olması isimlerde asıl olmadığı gibi fiillerin mebnî olması da fiillerde fer' değildir. Burada makul olan isimlerin mu'rablığının da fiillerin mebnîliğinin de asıl olmasıdır.

İbnü'l-Enbârî, kıyâsa esastan yöneltilen itirazları dile getirmiş ve bu itirazları geçersiz kılmaya çalışmıştır. Kıyâsa yöneltilen itirazların ilki, kıyâsın en önemli esaslarından olan asıl ile fer' arasındaki benzerlik ilişkisine odaklanmaktadır. Şöyle ki; aralarındaki benzerlikten dolayı iki şeyden birini diğerine hamletmek, birinin hükmünü diğerine vermek caiz olsa bile bu iki şeyden birinin diğerine karşı (asıl-fer' olmak bakımından) bir önceliği söz konusu olamaz. Bu yüzden mebnî ismi harfe benzediğinden dolayı mebnîlik konusunda harfe hamletmek, harfi isme benzediğinden dolayı mu'rablık konusunda isme hamletmekten daha öncelikli değildir.⁴³ Buna göre kıyâsın temel öğeleri arasında sayılan aslın asıl olma önceliği olmadığı gibi fer'in fer' olma zorunluluğu yoktur. Dilcinin kullanımlar arasında derecelendirme yapması ve bu derecelendirmeye göre hükme varması doğru değildir. Ancak İbnü'l-Enbârî'ye göre durum böyle değildir. Kıyâsta fer'in asla hamledilmesinin ve aslın hükmünün fer'e verilmesinin temel sebebi sadece fer' ile asıl arasındaki benzerlik değildir. Benzerlik ilişkisinin yanında iki öğeden zayıf olanın güçlü olana hamledilmesi söz konusudur. İtirazda dile getirilen isim ve harfe gelince; isim aslından çıkması ve harfe benzemeye başlaması halinde zayıflamıştır. Harf ise aslından çıkmadığı için güçlüdür. Birinin diğerine hamledilmesi ve onun hükmünü alması gerektiğinde zayıf olanın güçlü olana hamli ve onun hükmüne tabi olması doğaldır.

41 İbnü'l-Enbârî, *el-Luma'*, s. 95-100.

42 Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Abdirrahmân b. Muhammed İbn Madâ, *er-Red ale'n-nuhât* (thk. Şevki Dayf), Dâru'l-maârif, tsz., s. 134, 135.

43 İbnü'l-Enbârî, *el-Luma'*, s. 100.

Kıyâsa yöneltlen bir diğer itirazda da yine kıyâsın rükünlerinden olan asıl ve fer' arasındaki benzerliğe odaklanma söz konusu olsa da bu itirazda farklı olan asıl ile fer' arasındaki benzerlik ilişkisinin derecesidir. Buna göre eğer kıyâsta önemli olan, iki şey arasındaki benzerlik ise ve bu benzerlik sebebiyle bir şey diğerine hamlediliyorsa iki şey arasında birbirlerine benzeyen noktalar olduğu gibi onları birbirinden ayıran noktaların olması da kaçınılmazdır. O halde iki şey arasındaki benzerlik, onların ortak bir noktada toplanmasını gerekli kılıyorsa aralarındaki farklılık da birbirlerinden ayrı olmalarını gerektirir. Aralarında bulunan ve aynı hükmün verilmesini gerektirecek benzerlik, dikkate alınmaya farklı hükümlerin verilmesini gerektirecek farklılıktan daha fazla layık değildir. Söz gelimi nâibu'l-fâil bir yönüyle fâile benzese de başka yönlerden ona benzemez. Aradaki benzerlik, kıyâsı ve dolayısıyla da ortak hükmü mümkün kılarken farklılık da her ikisinin kıyâs yoluyla aynı hükme tabi kılınmalarına mani olmaktadır. İbnü'l-Enbârî zikrettiği bu itirazın geçersiz bir akıl yürütmeye dayandığını belirtmektedir. Ona göre iki şey ancak hususi bir manada birleştiklerinde kıyâs gerekli olur. O hususi mana ise zannın ağır bastığı bir hükümdür. Zikredilen farklılık ise ne hususi manada ne de hükümde olup nihai hükmü etkileyecek ve ortak bir noktada birleşmelerini engelleyecek düzeyde değildir. Kıyâsın geçersizliği için ileri sürülen nâibu'l-fâilin merfû'lukta fâile kıyâs edilmesi örneği üzerinden mesele irdelenecek olursa her ne kadar iki unsur arasında benzer nokta bulunduğu gibi farklı nokta bulunsa da aralarında kıyâsı gerektiren benzerlik kıyâsa mani olan farklılıktan daha önceliklidir. Zira burada kıyâsı gerektiren mana isnattır. Isnat ise hususi bir mana olup asıldaki hükmün gerekçesidir. Kıyâsın gerçekleşmesine mani olacak farklılık ise hükmü etkileyecek düzeyde değildir.⁴⁴

Kıyâsa ilkesel olarak yöneltlen itirazların üçüncüsü ise kıyâsın rükünlerinden olan hüküm ile ilgilidir. Bu itiraz, nahiv ilminde kıyâsın uygulanması halinde ortaya farklı farklı hükümlerin çıkacağı söylenerek gerekçelendirilmektedir. Zira fer' kabul edilen ögenin birden fazla asla benzerliğinin mümkün olması halinde fer'in iki farklı asla hamledilmesi ve neticede iki farklı hükme maruz kalması muhtemeldir. Bu durumda ortaya çıkan hüküm çelişkidenden salim olamayacaktır. Söz gelimi masdar harfi olan (أ), bir yönüyle (أ')'ye, bir yönüyle de bir diğer masdar harfi olan (و)'ya benzer. Ancak (أ'), amel ederken (و), amel etmez. Böyle bir durumda bir yandan masdar harfi olan (أ)'in amel eden (أ')'ye benzetilerek ve ona kıyâs edilerek amel edeceğine hükmedilmesi öte yandan amel etmeyen masdar harfi (و)'ya benzetilip ona kıyâs edilerek amel etmeyeceğine hükmedilmesi söz konusu olabilir.

44 İbnü'l-Enbârî, *el-Luma'*, s. 103-104.

Aynı durum için iki farklı hükmün ortaya çıkması ise imkânsızdır. İbnü'l-Enbârî'ye göre böyle bir gerekçelendirme oldukça yanlıştır. Çünkü kıyâsta hüküm arayışına konu olan fer'in birbirinden farklı hükümlere yol açacak iki asıl üzerine aynı anda hamledilmesi mümkün değildir. Kıyâsta geçerli olan ilke fer'in aralarında yakınlık ihtimali bulunan iki asıldan en güçlü ve benzerlik yönü en çok ağır basan asla hamledilmesidir. İki aslın her açıdan eşit olması tasavvur edilemeyeceğinden ve ifade edilen yönlerde birinin diğerine ağır basması muhakkak olduğundan verilen hüküm çelişkiyle neticelenmez. İtiraz noktasında ileri sürülen örnek ele alınacak olursa; (ؤ) 'in hem lafız hem de mana bakımından (ؤ) 'ye, sadece mana bakımından da (م) 'ya olan benzerliği dikkate alındığında benzerlik yönü daha kuvvetli ve fazla olan (ؤ) 'ye hamledilmesi/kıyâs edilmesi ve (ؤ) 'nin hükmünün verilmesi gerekecek ve böylece çelişki söz konusu olmayacaktır.⁴⁵

İbnü'l-Enbârî tarafından dile getirilen bu itirazlar kıyâsın nahiv ilminde uygulanışına klasik dönem birikimi içinde yöneltilen itirazlardır. Modern dönemde de benzer itirazların derecesi oldukça azımsanmayacak noktaya gelmiştir. Modern dönemde özellikle nahiv ilminin kolaylaştırılması girişimleriyle birlikte klasik nahve yöneltilen itirazlar başta âmil teorisine yönelmekle birlikte nahivdeki kıyâs yöntemi de bu eleştiri ve itirazlardan nasibini almıştır. Bu çerçevedeki itirazlar daha çok kıyâsın nahvin tabiatı ile uyumadığı, nahivde uygulanan yöntemler arasında kıyâsın eğreti durduğu noktasında yoğunlaşmıştır. İlk tedvin asrından sonra nahivcilerin yöntemlerine Arap düşünme üslubu ile örtüşmeyen, ona yabancı unsurlar ve düşünme biçimlerinin sızdığı belirtilmiştir. Harici unsurlar ise dilcilerin düşünme biçimlerini, nahiv meselelerini ele alış şekillerini etkilemiştir. Üçüncü hicri asırdan itibaren nahivdeki kıyâs yönteminin nahvi kuşattığı, ilk dilcilerin nahvi fitrat ve seciye üzerinden ele alırken sonraki dilcilerin kıyâsa çok daha fazla ağırlık verdikleri düşüncesi modern dönem araştırmacıları tarafından sıkça dile getirilmiştir. Yine üçüncü hicri asırdan itibaren kıyâsla ilintili olan illet olgusunun nahvin merkezine oturduğu ve dolayısıyla Aristo mantığının nahve hâkim olduğu düşüncesi modern dönemde kıyâsla ilgili olarak nahve yöneltilen eleştiriler arasında yer almıştır.⁴⁶

45 İbnü'l-Enbârî, *el-Luma'*, s. 100-105.

46 Abdolvâris Mebrûk Saîd, *Fî islâhı'n-nahvi'l-Arabî*, Kuvet: Daru'l-kalem, 1985, s. 28-32; Kemâl Beşer, *el-Lugatu'l-Arabiyye beyne'l-vehm ve sûi'l-fehm*, Kahire: Dâru garîb, 1999, s.139 vd.; Mahmud Habib el-Meşhedânî, "en-Nahvu'l-Arabî muhâvelâtu teysîrihî ve tarâiki tedrîsihî", *Mecelletu kulliyeti'l-ulûmi'l-islâmiyye*, Bağdat: Câmiatu Bağdat, 2011, s. 345; İbrahim es-Sâmerrâî, *en-Nahvu'l-Arabî fi muvâceheti'l-asr*, Beyrut: Dâru'l-ciyl, 1995, s. 11.

Öte yandan kıyâs, nahiv ilmine sonradan karışan kusurlardan sayılmıştır. Daha çok mantık ilmiyle ilişkili olarak ele alınmış ve nahiv ilminin kıyâsa sıkça başvurması dil gerçeğiyle bağdaştırılamamış ve dilin canlılığına aykırı görülmüştür. Kıyâsın nahivde uygulanmasını bir noktaya kadar mümkün gören araştırmacılar, dilcilerin mantıkî kıyâs yöntemini kendileri için nahivde bir düşünme biçimi haline getirmelerini, kıyâsı uygulamada ve kıyâsın hükümlerine tutunmada aşırıya kaçmalarını doğru bulmamışlardır. Zira modern dönem araştırmacılarına göre durum öyle bir noktaya gelmiştir ki dilciler, Arapların kullandığına dair bir duyum (semâ') olmasa dahi mantıkî kıyâsın cevaz verdiği kullanımları kabul eder olmuşlardır. Kullanım yaygınlığı ve dilsel ilkeler bakımından tutarlılık gibi esasları bir yana atıp kıyâsı merkeze alarak bir kabilenin kullanımını öteki kabilenin kullanımına tercih etmişlerdir.⁴⁷ Dilcilerin kıyâsa aşırı derecede bağlanmaları dil çalışmaları ile felsefi çalışmaları birbirine karıştırdıkları şeklinde değerlendirilmiştir.⁴⁸ Ayrıca asıl itibariyle mantığın yöntemi olan kıyâsın nahiv usulünde ve nahivdeki tanımlamaların merkezinde yer alması klasik nahvin Yunan mantığından etkilendiği tezine gerekçe teşkil eden unsurlardan biri olmuştur.⁴⁹

3.2. Kıyâsın Uygulanışı İle İlgili Sorunlara Dikkat Çeken Tavır

Kimi araştırmacılara göre ise nahivde kıyâs bir ihtiyaçtır. Dildeki kullanımların her birini ayrı başlıklar halinde toplamak ve her biri için ayrı kaideler vaz etmek imkânsızdır. Bu sebeple aralarında benzerlik, yakınlık bulunan kimi durumları birbirine kıyâs ederek ortak hükümler vermek tabii bir zorunluluk olmuştur.⁵⁰ Kıyâsa ilkesel olarak karşı çıkmayan ve kıyâsın gerekliliğini kabul eden bu araştırmacılar kıyâsın uygulanışındaki sorunlara dikkat çekmişlerdir. Söz gelimi fer'in hamledileceği ve kıyâs edileceği aslın yaygın olması, çok kullanılan ve çoğunluk tarafından bilinen bir uygulama olması nahiv ilmindeki kıyâsın temel ilkelerindedir. Bir başka ifadeyle aslın kullanım sıklığı önemli görülmüş, az bulunan ve çoğunluk tarafından bilinmeyen uygulamalara kıyâs etmek doğru görülmemiştir. Nitekim Sibeveyh de şaz olan ve kıyâsı hoş görülmeyen kullanımlar üstüne kıyâs edilmesini doğru

47 Beşer, *el-Luga*, s. 139, 140; Ahmed Muhtar Ömer, *el-Bahsu'l-lugavî inde'l-arab*, Kahire: Âlemu'l-kütüb, 1988, s. 149, 150.

48 Temmâm Hassân, *Menâhîcu'l-bahsi fi'l-luga*, Kahire: Mektebetu'l-angelo el-mısriyye 1990, 24 vd.; Muhammed es-Sa'rân, *İlmu'l-luga*, Beyrut: Dâru'n-nahda el-arabiyye, tsz., s. 74 vd.

49 Sâmer râî, *en-Nahvu'l-Arabî fi muvâceheti'l-asr*, s. 11.

50 Ahmed Emîn, "Medresetu'l-kıyâs fi'l-luga", *el-Mecma' el-ilmî el-İrâkî*, sy. 1, Irak: 1950, s. 100 vd.; Şâhîn, *Muşkilâtü'l-kıyâs*, s. 185; Muhammed el-Hıdır Hüseyin, *el-Kıyâs fi'l-lugati'l-Arabiyye*, Kahire: el-Mektebetu's-selefiyye, 1353, s. 23, 24; Hüseyin, *Dirâsât*, s. 25, 26.

bulmamış, bu tavrıyla sonraki dilcilere örnek olmuştur.⁵¹ Ancak bu durum kimileri tarafından sorunlu görülmüştür. Söz gelimi modern dönem Arap düşüncesinin dikkate değer araştırmacılarından Ahmed Emîn (1886-1954), nahivcilerin uyguladığı kıyâs yönteminin Arap dilinde olması gerektiğinden fazla bir etkiye sahip olduğunu belirtmiş ve bunu çok doğru bulmamıştır. Zira ona göre dilin, kıyâsa boyun eğmeyen bir tabiatı vardır. Kıyâs ise her zaman tutarlı olamadığı gibi dilin bütünü de kapsayamaz. Nahivciler, kıyâslar yapmak suretiyle külli kaideler koymuşlar, bu kaidelere titizlikle bağlı kalmışlardır. Böylece Arapların birçok kullanımının yok olmasına yol açmışlardır.⁵²

Dilde ve nahivde kıyâsın bir yeri olduğunu inkâr etmeyen, doğru kullanılması halinde kıyâsın dili geliştireceğine ve zenginleştireceğine inananlar kural koyucunun kıyâs yanında dilin diğer unsurlarından olan nakle de hak ettiği önemi vermeleri gerektiğini belirtmişlerdir. Zira dil, rivayet ve nakildir, kıyâs ve mantık değildir.⁵³ Nahivcilerin i'râb alametleri olarak niteledikleri unsurlar başlangıçta dili konuşan insanların farkında olmadan ulaştıkları genel hükümlerdi. Konuşulan dil, tespit edilen kurallardan önce vardı. İnsanlar konuştukları dil üzerinde ittifak etmişler ve anlaşmaya varmışlardı. Dolayısıyla dilin temelinde mantık ve kıyâstan ziyade insanların farkında olmadan ortaklaşa oluşturdukları, çerçevesini çizdikleri kullanımlar yatmaktaydı. Söz gelimi insanların, fâilin merfû'luğu üzerinde düşündükten sonra fâili merfû' olarak telaffuz etmeleri söz konusu değildir.⁵⁴

Kıyâsın uygulanışı ile ilgili sorunlara dikkat çekenler dildeki kıyâsı farklı bir noktadan ele alarak dilcinin kıyâs sürecindeki etkinlik düzeyine bir sınırlama getirme yoluna gitmişlerdir. Buna göre kıyâs dilcinin geçtiği bir süreç olmaktan ziyade asıl itibarıyla mütekellimin yaşadığı bir süreç olarak görülmelidir. Kıyâs, sadece dilcinin içinden geçtiği bir süreç olarak görüldüğünde yukarıda zikredilen itirazların yöneltilmesi mümkündür. Ancak kıyâsın en azından büyük bir oranının dilcilerin hareket alanından önceki bir noktaya taşınması, sözü edilen itirazların bir kısmına gerekçe teşkil eden durumları ortadan kaldırılabılır. İbn Cinnî'den nakledilen şu ifadeler kıyâs

51 Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber Sîbeveyh, *el-Kitâb* (thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1988, I, 398; Hulvânî, *Usûlü'n-nahvi'l-Arabî*, s. 96 vd.; Abbas Hasan, "Sarîhu'r-ra'y fî'n-nahvi'l-Arabî: Dâuhû ve devâuhû", *Mecelletu risâleti'l-İslâm*, sy. 39, Kahire: tsz., s. 274-276.

52 Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, Kahire: Mektebetu'l-üsra, 2003, I, 281-283. Benzer yaklaşım için bkz. Zübeydî, *el-Kıyâs fî'n-nahvi'l-Arabî*, s. 49 vd.

53 Abdulâl Sâlim Ali Mekrem, "en-Nahvu'l-Arabî ve't-tecdîd", *el-Beyân*, sy. 50, Kuveyt, 1970, s. 21.

54 Hasan Avn, *el-Lugatu ve'n-nahv*, İskenderiye: Matbaatu royâl, 1952, s. 101.

sürecinin dilciden önce dilin asıl unsuru olan insan zihninde ve insanlar arası iletişimde gerçekleştiğini göstermesi bakımından önemlidir. İbn Cinnî bir bedeviye; (دكان) kelimesini nasıl çoğul yaptığını sormuş, bedevi; (دكاكين) diye cevap verince; (سرحان) kelimesini nasıl çoğul yaptığını sormuş. Bedevi; (سراحين) cevabını vermiş, yine (قيطان) kelimesini nasıl çoğul yaptığını sorduğunda da (قراطين) cevabını almıştır. Ancak (عثمان) kelimesini nasıl çoğul yaptığını sorduğunda bedevi (عثمانون) diye cevap vermiştir. İbn Cinnî bunun üzerine; “Neden yine (عثامين) demedin?” diye sorunca bedevi; “O da nereden çıktı? Sen hiç kendi dilinde olmayan bir şeyi konuşanı gördün mü? Vallahi o kelimeyi asla öyle demem.” diye çıkmıştır.⁵⁵ Burada kıyâs sürecinin dilcide başladığı varsayılarak ve kıyâsa gereğinden fazla önem verilerek hareket edilecek olsa kıyâsa göre bedevinin kullanımının yanlış olduğu söylenecektir. Ancak kıyâs süreci mütekellimin bıraktığı noktadan başlatılır ve mütekellim tarafından hükmü verilmeyen noktalarda işletilirse daha sağlıklı sonuçlara ulaşmak mümkün olacaktır.

Yine İbn Cinnî, aralarında fesâhat bakımından farklılık bulunan iki kişiye (حمراء) kelimesinin küçümseme manasını ifade etmek üzere getirilen tahkir/taşgir bâbında nasıl ifade edileceğini sormuş, her ikisi de (حميراء) diye cevap vermiştir. Ardından (سوداء) kelimesinin aynı bâbda nasıl geleceğini sormuş ve yine her ikisi de (سويداء) diye cevap vermiştir. Ancak (علباء) kelimesini sorduklarında ise fesâhat bakımından geri olduğunu söylediği şahıs (عليباء) cevabını vermiş, daha fasih olduğunu belirttiği kimse de hemen düzelterek (عليبي) cevabını vermiştir.⁵⁶ Başka bir örnek üzerinden konuya eğilecek olursak söz gelimi bir çocuk, sahip olduğu meleke sayesinde dilini çevresinden duyarak öğrenir. Bu sırada müzekkerlik-müenneslik vb. durumlar için genel kaidelere “kıyâs” yoluyla ulaşır. (كبير) kelimesinin (كبيرة), (طويل) kelimesinin (طويلة), (قصير) kelimesinin (قصيرة) şeklinde müennes yapıldığını duyar ve bunu diğer kelimelere de uyarlamaya çalışır. Bunu genel bir kural sayarak söz gelimi (أحمر) kelimesini (أحمره), (أكبر) kelimesini (أكبره) şeklinde müennes yapar. Buraya kadar olan kısım tabii bir süreçtir. İşte bu noktadan sonra dilcilerin kural ve kaideleri ve nahvin kıyâsı gündeme gelir ve dilcinin söz hakkı doğar.⁵⁷

İfade edilen örneklerden hareketle denilebilir ki dili konuşan insanların zihinlerinde gerçekleşen kıyâs süreci ile dilcinin kural ve kaidelerden yola çıkarak sonuç odaklı gerçekleşen kıyâs süreçleri farklılık arz edebilmektedir.

55 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I, 242.

56 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, II, 26.

57 Hassân, *el-Uşûl*, s. 151, 152; Muhammed Hasan Abdulaziz, *el-Kıyâs fi'l-lugati'l-Arabiyye*, Kahire: Dâru'l-fikr el-Arabî, 1995, s. 20.

Bu durumda dikkate alınması gereken kıyâs, dilcinin değil, konuşan kimse- nin geçtiği süreç olan kıyâstır. Konuşan kimsenin geçtiği süreç tabii iken dilcinin geçtiği süreç için aynı şeyi söylemek güçtür. Burada dilciye düşen, mütekellimin kıyâs sürecini keşfetmek ve başlangıç noktası olarak mütekel- limin kullanımlarını kabul etmektir.⁵⁸ Aksi takdirde nahiv ilmi için oldukça gerekli ve faydalı bir yöntem olan kıyâs ya ilkesel olarak veya uygulama biçimi bakımından eleştirilmekten salim kalamayacaktır.

Sonuç

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse nahivcilerin kimi zaman dilin doğal sü- recinin dışına çıkarak kıyâsa aşırı bağlanmaları ve dili kıyâsa boyun eğdir- meye çalışmaları sıkça eleştirilen konulardan olmuştur. Nahivcilerin sözü edilen tavrını eleştirenlere göre bir dilcinin her işte olduğu gibi kıyâsta da itidali tercih etmesi gerekmektedir.⁵⁹ Dilin doğal yapısı dikkate alındığında kıyâs bir ihtiyaçtır. Zira bir kimsenin Araplardan bütün ismi fâilleri veya bütün ismi mef'ulleri duyması mümkün değildir. Sayılamayacak kadar çok olan örneklerin nakil yoluyla tespit edilmesi imkânsız olduğundan kişi duy- duğunu asıl yapıp duymadıklarını onun üzerine kıyâs eder.⁶⁰ İşte böylece gerektiği kadar ve zamanında başvurulması halinde kıyâs, dile dair pek çok sorunun kısa yoldan çözümü anlamına gelirken, gerektiğinden fazla ve yer- siz kullanımı halinde ise dilin tabii yapısına müdahale anlamına gelmekte- dir.

Kaynakça

- Abdulaziz, Muhammed Hasan, *el-Kıyâs fi'l-lugati'l-Arabiyye*, Kahire: Dâru'l-fikr el- Arabî, 1995.
- Afgânî, Saîd, *Fî usûli'n-nahv*, Dımaşk: Müdiriyyetu'l-kutub ve'l-matbûâtî'l-câmiyye, 1994.
- Avn, Hasan, *el-Lugatu ve'n-nahv*, İskenderiye: Matbaatu royâl, 1952.
- Beşer, Kemâl, *el-Lugatu'l-Arabiyye beyne'l-vehm ve sûi'l-fehm*, Kahire: Dâru garîb, 1999.
- Bingöl, Abdülkuddüs, "İstikrâ", *DİA*, XXIII, İstanbul: 2001.
- el-Cumahî, Muhammed b. Sellâm, *Tabakâtu fuhûli's-suarâ* (thk. Mahmud Muhammed Şakir), Kahire: Matbaatu'l-medeni, tsz..
- Çıkar, Mehmet Şirin, *Kıyâs Bir Nahiv Usûl İlmi Kaynağı*, Van: Ahenk Yayınları, 2007.
- Ebû'l-Mekârim, Ali, *Usûlü't-tefkîri'n-nahvî*, Kahire: Dâru garîb, 2007.

58 Muhammed Âd, *Usûlu'n-nahvi'l-Arabî fi nazari'n-nuhât ve ra'yi İbn Madâ ve dav'i ilmi'l-lugati'l-hadîs*, Kahire: Âlemu'l-kütüb, 1989, s. 93, 99; Hulvânî, *Usûlü'n-nahvi'l-Arabî*, s. 97, 98.

59 Afgânî, *Fî usûli'n-nahv*, s. 116.

60 İbn Cinnî, *el-Munsıf*, I, 180; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I, 114; Zübeydî, *el-Kıyâs fi'n-nahvi'l-Arabî*, s. 24 vd.

- Emîn, Ahmed, “Medresetu'l-kıyâs fi'l-luga”, *el-Mecma' el-ilmî el-İrâkî*, sy. 1, Irak: 1950.
 _____, *Duha'l-İslâm*, Kahire: Mektebetu'l-üsra, 2003.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *Mî'yâru'l-ilm* (thk. Süleyman Dünya), Mısır: Dâru'l-maârif, 1961.
- el-Hamevî, Şihâbuddîn Ebû Abdullah Yâkut b. Abdullah, *Mu'cemu'l-udebâ İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb* (thk. İhsân Abbâs), Beyrut: Daru'l-garbi'l-İslâmî, 1993.
- Hasan, Abbas, “Sarîhu'r-ra'y fî'n-nahvi'l-Arabî: Dâuhû ve devâuhû”, *Mecelletu risâleti'l-İslâm*, sy. 39, Kahire: tsz.
- Hasânîn, Afâf, *Fî edilleti'n-nahv*, Kahire: Mektebetu'l-akademiyye, 1996.
- Hassân, Temmâm, *el-Usûl*, Kahire: Âlemu'l-kütüb, 2000.
 _____, *Menâhîcu'l-bahsi fî'l-luga*, Kahire: Mektebetu'l-Angelo el-Mısıriyye 1990.
- Hulvânî, Muhammed Hayr, *Usûlü'n-nahvi'l-Arabî*, Rabat: en-Nâşir el-Atlasî, 1983.
- Hüseyn, Muhammed el-Hıdır, *Dirâsâtu'n fî'l-Arabîyye ve târîhîhâ*, Dimaşk: el-Mektebu'l-İslâmî, Mektebetu Dari'l-feth, 1960.
 _____, *el-Kıyâs fî'l-lugati'l-Arabîyyeti*, Kahire: el-Mektebetu's-selefiyye, 1353.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman, *el-Hasâis* (thk. Muhammed Ali Neccâr), Kahire: Mektebetu'l-ilmîyye, 1952.
 _____, *el-Munsif şerhu kitâbi't-Tasrif* (thk. Abdullah Emin İbrahim Mustafa), Kahire: İdâratü'l-hayâti't-türâsî'l-kadîme, 1954.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdullah Cemâlüddîn, *Muğni'l-lebîb an kutubi'l-eârib* (thk. Abdüllatif Muhammed el-Hafîb), Kuveyt: Silsiletu't-turâsiyye, 2000.
- İbn Madâ, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdirrahmân b. Muhammed, *er-Red ale'n-nuhât* (thk. Şevki Dayf), Dâru'l-maârif, tsz.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mukerrem, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut: Dâru sâdir, 1300.
- İbnü'l-Enbârî, Ebu'l-Berekât Abdurrahman, *el-İnsâf fî mesâilî'l-hulâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 2002.
 _____, *Lumau'l-edille fî usûli'n-nahv* (thk. Saîd el-Afgânî), Dimaşk: Matbaatu'l-câmiati's-Sûriye, 1957.
- İd, Muhammed, *Usûlu'n-nahvi'l-Arabî fî nazari'n-nuhât ve ra'yi İbn Madâ ve daw'i ilmi'l-lugati'l-hadîs*, Kahire: Âlemu'l-kütüb, 1989.
- Kıftî, Cemâlüddîn Ali b. Yusuf, *İnbâhu'r-ruvât alâ enbâhi'n-nuhât* (thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim), Kahire: Dâru'l-fikr el-arabî, Beyrut: Müessesetu'l-kütübî's-sekâfiyye, 1986.
- Mahzûmî, Mehdî, *Fî'n-nahvi'l-Arabî nakd ve tevcih*, Beyrut: Dâru'r-râidi'l-Arabî, 1986.
- el-Meşhedânî, Mahmud Habib Şilâl/Şelâl, “en-Nahvu'l-Arabî muhâvelâtu teysîrihî ve tarâiki tedrisihî”, *Mecelletu kulliyeti'l-ulûmi'l-islâmiyye*, Bağdat: Câmiatu Bağdat, 2011.
- Mekrem, Abdulâl Sâlim Ali, “en-Nahvu'l-Arabî ve't-tecdîd”, *el-Beyân*, sy. 50, Kuveyt, 1970.
- el-Milh, Hasan Hamîs, *et-Tefkîru'l-ilmî fî'n-nahvi'l-Arabî*, Ammân: Dâru'ş-şurûk, 2002.
- Nahle, Mahmud Ahmed, *Usûlu'n-nahvi'l-Arabî*, Beyrut: Dâru'l-ulûmi'l-arabiyye, 1987.
- Ömer, Ahmed Muhtar, *el-Bahsu'l-lugavî inde'l-Arab*, Kahire: Âlemu'l-kütüb, 1988.
- Râcihî, Abduh, *el-Lehecâtu'l-arabiyye fî'l-kırâati'l-Kur'âniyye*, İskenderiye: Dâru'l-ma'rifeti'l-câmiyye, 1996.

- _____, *en-Nahvu'l-arabî ve'd-dersu'l-hadîs: bahsun fi'l-menhec*, Beyrut: Dâru'n-nahdati'l-arabiyye, 1979.
- Rummânî, Ebû'l-Hasen Ali b. İsa b. Ali, "el-Hudûd fi'n-nahvi li Ali b. İsa er-Rummânî", *el-Mevrid* (thk. Betül Kasım Nasır), sy. 1, Irak: 1995.
- Saîd, Abdolvâris Mebrûk, *Fî islâhı'n-nahvi'l-Arabî*, Kuvet: Daru'l-kalem, 1985.
- es-Sa'rân, Muhammed, *İlmu'l-luga*, Beyrut: Dâru'n-nahdati'l-arabiyye, tsz.
- es-Sâmerrâî, İbrahim, *en-Nahvu'l-Arabî fi muvâceheti'l-asr*, Beyrut: Dâru'l-ciyl, 1995.
- Sıbeveyh, Ebû Bısr Amr b. Osman b. Kanber, *el-Kitâb* (thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1988.
- es-Süyûtî, Celâlüddîn, *Buğyetu'l-vuât fi tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât* (thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim), Beyrut: Dâru'l-fikr, 1979.
- _____, *el-İktirâh fi ilmi usûli'n-nahv*, yy., Dâru'l-ma'rifeti'l-câmiyye, 2006.
- _____, *Hem'u'l-hevâmi' fi şerhi Cem'i'l-cevâmi'* (thk. Ahmed Şemsüddîn), Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1998.
- Şâhîn, Abdussabûr, "Muşkilâtü'l-kıyâs fi'l-lugati'l-Arabiyye", *Âlemu'l-fikr*, sy. 3, Kuveyt: 1970.
- Terzî, Fuâd Hannâ, *Fî usûli'l-luga ve'n-nahv*, Beyrut: Dâru'l-kütüb, 1969.
- Zeccâcî, Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. İsmail, *Mecâlisu'l-ulemâ* (thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Kuveyt: Matbaatu Hukûmeti Kuveyt, 1984.
- Zübeydî, Saîd Câsim, *el-Kıyâs fi'n-nahvi'l-Arabî: neş'etuhu ve tatavvuruhu*, Amman: Dâru'ş-şurûk, 1997.